

Зародження самосвідомості особистості в ранньому дитинстві

У статті розкрито підходи до проблеми самосвідомості в психолого-педагогічній літературі. Проаналізовано стан розробки проблеми становлення самосвідомості особистості в ранньому дитинстві, чинники та основні критерії. Здійснено аналіз різних підходів до проблеми становлення самосвідомості в цілому.

Ключові слова: самосвідомість, особистість, дитина, людина, індивід, раннє дитинство, дошкільний вік.

В статье раскрыты подходы к проблеме самосознания в психолого-педагогической литературе. Проанализировано состояние разработки проблемы становления самосознания личности в раннем детстве, факторы и основные критерии. Осуществлен анализ разных подходов к проблеме становления самосознания в целом.

Ключевые слова: самосознание, личность, ребенок, человек, индивид, раннее детство, дошкольный возраст.

Сучасне життя вимагає постійного аналізу власних вчинків, глибокого розуміння іншої людини. У більшості випадків ми приходимо до висновку, що власне “Я”, його структура, зміни, розвиток і є детермінантою поведінки людини. У розвитку і функціонуванні особистості постійно спрацьовує механізм самосвідомості.

У кожної людини самосвідомість формується особливо, відповідно до загальних закономірностей психічного розвитку індивіда. Самосвідомість дитини формується залежно від багатьох чинників, головним із яких є вплив соціального середовища. Спочатку для дитини його представниками є батьки. Вони організують різні типи стосунків у родині, які детерміновані різними стилями виховання.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та вивчення сформованості самосвідомості і особливостей її зародження у ранньому дитинстві.

Безпосереднє ставлення до даного питання, на наш погляд, мають роботи, присвячені проблемі формування самосвідомості людини Г.М. Андрєвої, Б.Г. Ананьєва, Р. Бернса, Л.І. Божович, М.І. Боришевського, Т.В. Драгунової, А.В. Захарової, І.С. Кона, В.А. Крутецького, О.М. Лактіонова, А.І. Ліпкіна, Ф.Т. Михай-

лова, А.А. Налчаджяна, К.К. Платонова, К. Роджерса, Є.І. Савонько, О.Т. Соколова, О.Г. Спіркіна, В.В. Століна, П.Р. Чамати, І.І. Чеснокової та інших. Дослідження цих учених дають підстави розглядати самосвідомість як важливий структурний компонент особистості, завдяки якому людина здатна не тільки свідомо сприймати вплив навколишнього середовища, але й самостійно, усвідомлюючи свої можливості, визначати міру та характер власної активності, спрямованої на оволодіння соціальним досвідом і поведінкою в суспільстві. Самосвідомість, на думку авторів, також є тією внутрішньою умовою безперервності розвитку особистості, яка встановлює рівновагу між зовнішніми впливами, внутрішнім станом особистості і формами її поведінки.

Самосвідомість виникає в ході розвитку свідомості особистості в міру того, як вона реально стає самостійним суб'єктом, як слушно зазначила М.С.Неймарк [4]. Розвиток самосвідомості, за В.С.Мерліном, проходить кілька фаз. Перша фаза – це свідомість тотожності, яка відбувається в перший рік життя, коли немовля починає відрізняти відчуття, які виходять з його власного тіла, від відчуттів, викликаних зовнішніми предметами. Друга фаза – це свідомість “Я” як активного початку, як суб'єкта діяльності, який з'являється у 2-3 роки, коли дитина опановує особисті займенники, і виникає перша фаза дитячого негативізму, яка висловлюється формулою “Я – сам”. Третя фаза розвитку самосвідомості – усвідомлення своїх психічних властивостей, яке приходить у результаті узагальнення даних самоспостереження і тому передбачає розвинуте абстрактне мислення. Четверта фаза – це соціально-моральна самооцінка, здатність до якої формується в підлітковому та юнацькому віці на підставі накопиченого досвіду спілкування та діяльності [3].

Е.Еріксон запропонував рівневу концепцію розвитку не тільки самосвідомості, а й особистості в цілому. Кожна фаза розвитку відрізняється від іншої викликанням новоутворень, визначених умовами спілкування індивіда з його соціальним оточенням. Це новоутворення виникає як розв'язання потенційного протиріччя, дилеми розвитку, як вибір двох можливостей, одна з яких веде до прогресу, а друга – до регресу особистості.

Перша стадія “базальна довіра – базальна недовіра” характеризується інтенсивним розвитком сенсорних систем і тотальною залежністю від дорослих, формується почуттєва уява про світ як місце довіри. Це почуття довіри пізніше стає підґрунтям самосвідомості – почуття довіри до самого себе. Зрозуміти, чому не треба довіряти, так само важливо, як і зрозуміти, чому довіряти необхідно. У випадку позитивного вирішення конфлікту “довіра –

недовіра” формується психологічне новоутворення, яке Е.Еріксон назвав надією.

Друга стадія “автономія-сором і сумнів” пов’язана з розвитком психомоторних реакцій, мови та з поширенням вимог з боку дорослих. Дитина 3-4 річного віку отримує можливість більше турбуватися про себе і формувати самоконтроль. Завдання батьків – знайти правильний баланс між контролем, обмеженнями та наданням можливостей для автономії.

Третя стадія – стадія розв’язання дилеми “ініціатива – почуття провини”. У дитини 4-7 річного віку відбувається розвиток інтелекту та розширення меж зовнішнього світу. Рівень інтелекту, як зазначає Т.А. Устименко, відбиває ступінь інтеріоризації дій, застосовуючи знаряддя, які надає людині дана культура [6]. Це виявляється в багатьох питаннях “чому?”. Дитина швидко забуває невдачі та прагне досягнути своєї мети. Завдання батьків – підтримка ініціативи дитини та формування в неї почуття відповідальності. Це період статевої ідентичності.

На четвертій стадії відбувається вибір між “працелюбністю і почуттям неповноцінності”. У молодшому шкільному віці виникає підключення дитини до технологічного боку культури. Цей вік використовується для того, щоб передати дитині систематичні знання та вміння.

П’ята стадія характеризується дилемою “ідентичність – сплутаність ролі”. Опанування фізичними та інтелектуальними навичками, нові соціальні вимоги створюють базу для нової фази розвитку, яка демонструє ріст самосвідомості та світогляду підлітка. Він повинен розв’язати три завдання: отримати впевненість, що він зберігає власне “Я” в часі і в різних інтерперсональних ситуаціях; отримати впевненість, що інші люди сприймають його як тотожного самому собі в часі і в різних ситуаціях; отримати впевненість, що інші сприймають його так само, як він сприймає себе. Ці три завдання ведуть до вирішення головного – відповіді на запитання: “Хто я є?”.

Отже, концепція рівневої будови самосвідомості Е.Еріксона заснована на характері активності людини, в рамках якої формується і діє самосвідомість. Результати подано у таблиці 1.

Л.І.Анциферова зазначила, що кожна з цих стадій повинна плавно переходити одна в другу, закріплюючи при цьому переході всі новоутворення попередньої стадії. “Сформована особистість повинна бути поєднанням немовлячої довіри до світу з якістю саморегуляції і свавільності, властивих трирічній дитині, та сполученням з компетентністю підлітка” [1].

Рівнева концепція самосвідомості Е.Еріксона

Рівень	Процеси, що відображають активність	Підсумкові інтегральні утворення	Самоставлення
Організму	Потреба у самозахисті, нормальному функціонуванні організму	Самопочуття – біологічний аналог самоставлення	Самоставлення засноване на самооцінці функціонування організму
Соціального індивіда	Потреба у належності людини до спільноти, визнання цією спільнотою. Регулюється соціальними нормами, правилами тощо, які засвоюються індивідом	Формування приєднуючої складової “Я-образа” – системи соціальної самоідентичності: статевої, вікової, етнічної, цивільної, соціально-рольової	Самоставлення є перенесення в середину відносин з іншими: прийняття чи відштовхування ними
Особистості	Потреба у самореалізації – в праці, любові, спорті тощо. Реалізується за допомогою орієнтації на власні здібності, можливості, мотиви	Диференційна утворююча “Я-концепція”, що забезпечує не випадковість самовизначення особистості	Основа самоставлення – потреба в самоактуалізації

Як зазначила О.В. Шорохова, “усвідомлення бажання, віднесення його до самої себе, усвідомлення дії як способу здійснення цього бажання пов’язане з формуванням дитиною мети свого вчинку, зі здатністю зберігати цю мету і практично реалізувати її. Усвідомлення ж своїх дій, мети своєї діяльності та мотивів своєї поведінки означає початок формування духовного “Я” дитини. Р.Штайнер наполягав: “Найбільше, що можна зробити для дитини, – це підготувати її до того, щоб у певний період життя, завдяки пізнанню самої себе, вона була в змозі досягти переживання власної свободи. Підвести до цього виховання можливо лише при такому погляді на людину, який визначає право на самовизначення” [7].

Використовуючи різні концепції щодо змісту фаз розвитку самосвідомості, ми досліджували становлення самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку в процесі “відкриття” світу дорослих. Послідовно розглядаючи далі особливості кожної фази розвитку самосвідомості, ми побачимо відмінності, що виникали в досліджуваних групах дітей. Л.Кольб стверджує, що виникнення самосвідомості пов’язане вже з внутрішньоутробним розвитком.

Важливу роль у цьому відіграють тактильні контакти, які готують почуття обмеженості власного тіла.

Розвиток сенсорної сфери дитини на першому році життя вивчено у працях М.Л.Фігуріної та М.П.Денисової. Перший період (від народження до кінця 1-го місяця) характеризується наявністю ряду захисних та орієнтувальних зорових реакцій – знічний рефлекс, рефлекторний поворот голови у відповідь на дотик предметів до куточка рота. Немовля сильно стискає долоні при торканні їх поверхні, здійснює загальні некоординовані рухи руками, ногами та головою, слідує за рухливими предметами, мружиться при яскравому світлі.

Другий період (від 1-го до 3-х місяців) відокремлює активне сприймання. Як зазначила Г.Л. Розенгардт-Пупко, “дитина починає дивитися, щоб побачити дорослого, а потім – рухому іграшку в руках дорослого і, нарешті, нерухому іграшку, на якій дорослий фіксує увагу дитини”.

Третій період (від 3-х до 6-ти місяців) характеризується активним розвитком руки як органу дії та пізнання. Діти 5-ти – 6-ти місяців упізнають ситуацію годування, укладання спати, відрізняють близьких людей, і передусім матір, мають більшу імпульсивну активність рук. Діти своєю поведінкою показують, що вони потребують спілкування із дорослими, при цьому усвідомлено виявляючи своє “Я”. Причому це також виявляється в особливій увазі до людської мови, яка має назву слухового зосередження. Дитина сама вже подає різні звуки голосу, які свідчать про особливості свого внутрішнього стану – задоволення та незадоволення.

Четвертий період (від 6-ти до 12-ти місяців) підводить межу формування в дитини перших ознак наявності мислення у формі сенсомоторного інтелекту. Впродовж другого півріччя життя вона демонструє можливість відновлення образу предмета по пам’яті. Основне новоутворення цього періоду полягає у зв’язуванні рухів у послідовному порядку під контролем сприймаючого органу, в формуванні рухомих систем.

Й.Лангемейер та З.Матейчик стверджували, що мати забезпечує регуляцію в перші місяці життя на афективному рівні і представляє в подальшому афективну сферу життя, батько забезпечує когнітивну регуляцію поведінки, засвоєння соціальних норм. Для дитини віком до одного року провідною є афективна регуляція. Стосунки з батьком актуалізуються пізніше.

Н.Н. Авдеева висунула гіпотези, які стосуються становлення образу “Я” в дітей перших трьох років життя. Перша гіпотеза

полягає в тому, що в першому півріччі життя дитини розвивається переважно афективна частина образу себе, ставлення до себе, яка виявляється в позитивному емоційному самовідчутті дитини, особистої значущості для оточуючих людей. Зміст другої гіпотези полягає в тому, що, починаючи з другого півріччя життя і впродовж усього раннього дитинства, формується переважно когнітивна частина образу “Я”. Третя гіпотеза – якісні особливості розвитку “Я” в різних соціальних умовах визначаються досвідом спілкування дітей з дорослими.

З виникненням мови дитина отримує особливий внутрішній механізм керування своєю поведінкою. Мовне спілкування дозволяє дитині застосовувати знання, формувати необхідні уміння та навички, швидше прилучитися до людської культури. Орієнтувальний рефлекс, за І.П. Павловим – “що таке?”, у цей період може бути сформульований як “що з цим можна зробити?”. Це виникає завдяки розвитку логічного мислення. Завдяки мнестичній функції мови дитина запам’ятовує епізоди та події зі свого життя, накопичує пізнавальний досвід у ставленні до себе. Мовне спілкування з дорослими та іншими дітьми розширює сферу її взаємин. У парній взаємодії діти швидше починають розмовляти. Це стає необхідною умовою пізнання дитиною самої себе.

На третьому році життя дитина володіє певною кількістю умінь. Це період інтенсивного формування мови. Дитина вступає в контакт з людьми, але особистість дитини залишається включеною в звичні умови, і вона не уявляє себе окремо від них. Себе дитина називає ім’ям та говорить про себе в третій особі: “Євген хоче їсти”. При цьому ім’я для неї існує як особливе позначення власної особистості. Своє ім’я вона може віднести до когось іншого – однолітка, іграшки, частини свого тіла. У той же час дитина може називати себе ім’ям інших дітей, до яких виявляє симпатію, або іменем персонажів дитячих казок, книжок і вимагає, щоб дорослі називали її також.

При цьому показником зростаючого почуття власної індивідуальності служить уживання дитиною займенників “я”, “мені”, “мене”, “ти”, “він”, “вони”. Розуміння цих слів відбувається значно складніше, ніж розуміння простих предметів. Насправді, слухне вживання особових займенників передбачає здатність дивитись нібито чужими очима в чужу, запозичену перспективу – тут потрібні постійні інверсії.

Дитина, яка плутає “я” і “ти”, часто не розуміє також “моє” і “твоє”. Е.Кларк говорив, що розуміння “я” і “ти” пов’язане з процедурою зміни відношення. Він вважає, що дитина повинна сформулювати для себе правило користування цими займенниками.

“Я” завжди стосується особи мовця. На думку Е. Кларка, дитина, яка хоче вирішити проблему вживання “я” і “ти”, приходиться до одного з двох припущень: “я” позначає дорослого, який звертається до дитини, або “я” позначає мовця, “ти” – слухача, незалежно від віку. Приймаючи першу гіпотезу, дитина будує мову неправильно, без урахування норм зміни стосунків.

Наприкінці третього року життя вживання займенників уже не важке для дитини. Як зазначила М. Кечкі, дитина в гучній мові висловлює відмінність або тотожність між собою та іншими особами, які разом з нею присутні в актуальній соціальній ситуації. Унаслідок цього процесу дитина стає здатною не тільки сприймати себе як самостійну істоту, але й відзначити себе займенником “я”.

Наприкінці раннього віку мова дитини набуває характеру функції, яка регулює розпад старої соціальної ситуації розвитку. Дитина вступає в нову фазу розвитку – фазу активного утвердження себе та відстоювання своєї самостійності. У цей час про себе дитина каже “я сама”. У розвитку особистості це перша генетична та психологічна криза, в основі якої лежить суперечність між прагненням дитини до самостійності та рівнем її можливостей [5]. Усі симптоми кризи трьох років свідчать про те, що в дитини з’явилося бажання виявити своє “Я”. Дитина сама шукає приводів, де вона може протиставити себе дорослим.

А. Валон зазначав: “У трирічному віці це злиття дитини з оточуючими несподівано зникає, і особистість вступає в той період, коли потреба стверджувати та здобувати свою самостійність приводить дитину до цілої низки конфліктів. Перш за все, це протиставлення себе оточуючим часто негативне. Унаслідок цього дитина мимоволі ображає оточуючих людей тільки тому, що хоче випробувати власну незалежність, відчувати власне існування. У цих випадках єдиною формою самоствердження є сама перемога”. У розвитку дитини цей період важливий тим, що він закладає психологічний фундамент особистості. Від того, як складуться взаємини дитини з оточуючими, та яким буде її ставлення до себе в цей час, залежить подальше становлення її самосвідомості, формування її особистості.

Д.Б. Ельконін вважав, що у трирічній дитини виникають та набувають власної динаміки розвитку якісь бажання. Криза трьох років – це криза соціальних стосунків, а будь-яка криза стосунків – це криза виокремлення власного “Я”. Так, часте наполягання на своєму може перерости в упертість і в подальшому стати стійкою формою поведінки, виявлятися як з позитивного, так і з негативного боку. У той же час абсолютне сприймання дитячого негативізму

може призвести до розвитку властивостей, пов'язаних з відчуттям своєї слабкості, пониження [2].

Інша особливість дітей цього періоду – центрованість їх мислення. Вона виявляється в тому, що все, що відбувається навкруги, діти сприймають як ситуацію, яка спрямована, власне, тільки на них. Г.Т. Хоментаскас зазначив: “Намагаючись зрозуміти причини поведінки інших людей, діти найчастіше спираються на власний досвід і надають поведінці інших такий самий сенс, як і власній поведінці”.

Як стверджував Л.С. Виготський, у ранній період проходить накопичення уявлень про самих себе. Потім в міру узагальнень цих уявлень відбувається їх інтеріоризація. Подальша інтеграція самосвідомості виявляється у здатності до самостійних думок, у ставленні до себе та самооцінці своєї особистості.

Самосвідомість у своєму розвиненому вигляді виявляється лише у дітей старшого дошкільного віку та дорослих людей. Але початок її формування припадає на ранні дитячі роки. І.М. Сеченов відносить його на той час, коли дитина навчається розрізняти відчуття, що йдуть від власного тіла, відчуттів, що виникають внаслідок дії на її органи чуття предметів і явищ зовнішнього світу, виділяти себе з оточення. Здатність виділити себе з оточення у дитини виробляється під впливом її взаємовідносин із зовнішнім світом та іншими людьми, внаслідок утворення великої кількості асоціацій між відчуттями, що викликаються предметами зовнішнього світу, з одного боку, і відчуттями від власного організму – з другого. Необхідною умовою створення цих асоціацій, за І.М. Сеченовим, є власна діяльність дитини.

Важливу роль у формуванні самосвідомості дитини відіграє мова. Оволодіння мовою дає змогу дитині осмислювати не тільки ті враження, які вона одержує з зовнішнього світу, а й ті, які одержує зі свого власного організму. Лише виявлені в словах, ці враження по-справжньому усвідомлюються дитиною, стають для неї “її” враженнями. Вступаючи в активні стосунки зі своїм оточенням, оперуючи з предметами, впливаючи на інших людей і зазнаючи на собі їх вплив, оволодіваючи мовою, діти в 3-4 роки навчаються уже виділяти себе з свого оточення, мають початкове, елементарне уявлення про самих себе. Доказом цього є те, що вже в цьому віці вони відрізняють своє тіло від інших предметів і тіл, розрізняють окремі органи свого тіла, називають їх, знають про їх призначення, впізнають у дзеркалі як своє зображення, так і зображення інших людей. Про це свідчить також і те, що саме в цьому віці діти починають свідомо користуватися займенником першої особи (“я хочу”, “я візьму”, “я бігаю”, “я гуляю” і т. д.).

Уявлення про себе розвиваються далі у дітей старшого дошкільного віку в зв'язку з подальшим розвитком їх життєвих взаємовідносин. Важливу роль в цьому процесі відіграє ігрова діяльність дітей дошкільного віку. В процесі цієї діяльності діти пізнають не лише ті предмети, з якими вони мають справу, ті людські дії, які вони відображають у грі, а й самих себе. Вони пізнають свої сили і можливості, оволодівають своїми рухами і діями, починають усвідомлювати себе суб'єктами діяльності. Усвідомлення дітьми цього віку своїх сил і можливостей виявляється в їх більшій самостійності у взаєминах із зовнішнім світом та іншими людьми. Яскравим виявом самостійності дітей, глибокого усвідомлення самих себе є прагнення дітей обходитися при розв'язуванні певних завдань без сторонньої допомоги, яке часто супроводжується висловами: "Я сам", "Я сама". Відстоюючи свою самостійність у цих діях, дитина хоче випробувати себе, перевірити свої сили і можливості, дати їм певну оцінку. В ігровій діяльності дошкільників виявляється і формується їх здатність до самоспостереження, самоаналізу, самооцінки і самоконтролю. В складній ігровій діяльності дошкільників формуються і такі прояви їх самосвідомості, як стриманість, самовладання, самодисципліна, почуття відповідальності, власної гідності та інші.

Важливу роль у формуванні самосвідомості дітей дошкільного віку відіграє подальше оволодіння ними мовою. Інтенсивний розвиток мови в цьому віці, задовольняючи потребу дітей в спілкуванні з іншими людьми, водночас задовольняє й іншу їх потребу – потребу в пізнанні зовнішнього світу і самих себе. Спостереження показують, що в мові дітей цього віку є вже чимало слів для виразу своїх фізичних і психічних станів, мотивів і цілей своєї діяльності, оцінок своїх дій і вчинків і т.д. В цих словах діти систематизують і узагальнюють свої знання про себе, від чого їх уявлення про себе стають глибшими, змістовнішими.

Важливою умовою формування самосвідомості у дітей дошкільного віку є перебування їх у дитячому колективі. Граючись або працюючи спільно, діти порівнюють себе з іншими і в цьому порівнянні глибше, повніше пізнають свої фізичні сили та розумові здібності, виявляють свої позитивні й негативні якості, оцінюють свої дії і вчинки, навчаються перевіряти і контролювати себе, регулювати свою поведінку і свою діяльність. Тому, дбаючи про розвиток самосвідомості дітей дошкільного віку, треба багато уваги приділяти організації колективу дітей цього віку і постійно керувати його діяльністю.

Отже, самосвідомість певним чином фіксує результат психічного розвитку особистості на конкретному етапі, а також,

виступаючи регулятором поведінки, має властивість впливати на подальший розвиток особистості.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Эпигенетическая концепция личности Эрика Эриксона / Л.И.Анцыферова // Принцип развития в психологии. – М.: Знание, 1978. – 368с.
2. Эльконин Д.Б. Проблемы возрастной и педагогической психологии / Д.Б.Эльконин. – М.: Международная пед. академия, 1995. – 224 с.
3. Мерлин В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности / В.С.Мерлин. – Пермь: Изд-во Пермского педагогического института, 1970. – С.56.
4. Неймарк М.С. О соотношении осознаваемых и неосознаваемых мотивов в поведении /М.С.Неймарк // Вопросы психологии. – 1968. – №5. – С.32.
5. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навчальний посібник / П.А.М'ясоїд. – К.: Вища школа, 2000. – 479 с.
6. Устименко Т.А. Этнокультурные факторы одаренности / Т.А.Устименко, И.В.Фастовец, А.П. Копылова // Обдаровані діти: виявлення, діагностика і розвиток: Матеріали міжнародного семінару. – Полтава: Вид-во ПДП імені В.Г.Короленка, 1995. – С.41.
7. Штайнер Р. Методика обучения и предпосылки воспитания / Р.Штайнер. – М.: Парисфаль, 1994. – 250 с.

In the article approaches are exposed to the problem of consciousness in психолого-педагогічній literature. The state of development of problem of becoming of consciousness of personality is analysed in babyhood, factors and basic criteria. The analysis of different approaches is carried out to the problem of becoming of consciousness on the whole.

Keywords: consciousness, personality, child, man, individual, babyhood, preschool age.

Отримано: 11.03.2012 р.